

El marc festiu del foc a Catalunya. La pirotècnia i els seus usos a la festa

Salvador Palomar

Parlar de la importància del foc a les nostres festes populars, exposar la diversitat de pràctiques festives tradicionals en què el foc és present com a component significatiu, ens ocuparia força més temps de l'atorgat a aquesta sessió. Les torxes per anar a esperar els Reis d'Orient, les atxes i espelmes a les professions, les fogueres als carrers i a les places per Sant Antoni, Carnaval, Sant Joan o Nadal, les lluminàries de tota mena o la mateixa cerimònia del tió –si més no, en els seus orígens–, són només alguns exemples de la vinculació entre el foc i la festa.

Avui, però, hem de parlar del foc d'artifici, de l'ús de la pirotècnia a les festes populars i, sobretot, del seu ús a càrrec de no professionals en el marc de les festes majors i altres actes que s'organitzen durant l'any a les nostres poblacions.

La història de la pirotècnia festiva al nostre país abasta més de cinc segles. La pólvora emprada per a usos militars esdevé un recurs per a la festa sobretot a partir de les mateixes armes de foc –canons, arcabussos– o coets i, ben aviat, amb artificis i ginyes fabricats expressament per al divertiment i l'espectacle. A mitjan segle XIV, el bisbe de València ja deia que la representació de la Pentecosta a la ciutat s'havia de fer únicament un cop durant la festivitat i sense l'ús de coets, en referència al giny que descendia del sostre de la catedral. També el 1374, a València, durant la visita del rei Joan I es fa un gran drac que treu foc per la boca. L'ús dels coets en les festes és plenament difós al segle XV, i el 1436 es té constància de l'ús de focs grecs en l'entremès de Sant Miquel i l'infern, a Tarragona, amb el nom del pirotècnic, Guillem Xon, que vengué cinc dotzenes de coets per a l'entremès tarragoní. El 1439, els administradors del Corpus de Tortosa ja hagueren de regular l'ús de coets perquè no malmetessin la indumentària dels espectadors o els guarniments dels carrers. Aquest mateix segle és documentada –a Barcelona i a València, com a mínim– l'existència de màquines que pujaven i baixaven a l'interior dels temples, amb esclat de focs d'artifici. És el cas, per exemple, de l'entremès de l'Anunciació, a Barcelona, el 1453. La pirotècnia, doncs, era un recurs ja emprat en el teatre baixmedieval per posar l'èmfasi en els moments claus de la representació.

Sabem que a començaments del segle XVII els diables barcelonins dispararen tronadors col·locats en maces. Per altra banda, cal esmentar l'ús d'arcabussos per disparar salves en diferents moments de les celebracions, un fet ben comú en aquest moment, a càrrec dels soldats de les confraries d'ofici o gremis ciutadans. A Reus, per exemple, és documentat aquest ús per part de les confraries dels blanquers, dels pagesos o dels paraires. En les festes, aquestes companyies armades hi tenien un paper protocol·lari. En formació, els seus integrants feien cap a la Casa de Vila, per rebre ordres del jurats, i després, armats, s'incorporaven a la festa. Algun cop, però, se'ls prohibia fer ús de les armes, tal com explica, el 1620, la descripció de la celebració de Sant Sebastià, antiga festa major d'hivern de Reus, amb la solemnitat de la consagració de l'església del convent de Sant Joan. Aquell any, «no

Formació dels Responsables de Grup de Consumidors Reconeputs com Experts
sessió matí

deixaren lo capità ab sos soldats fer gran festa ab foch i tirs I lluminàries per la vila, Iglésia mayor y altres parts».

El problema, però, deuria sorgir en més d'un lloc pel fet de tenir homes armats, i amb pólvora, pels carrers. Les armes són perilloses i la festa porta a situacions de disbauxa, la qual cosa pot portar a situacions difícils de controlar, i més amb una arma a la mà. A Reus, per exemple, l'aparició de les tronades –amb mascles de ferro i trons– es pot vincular cronològicament al control sobre els soldats de les milícies gremials i les prohibicions de la seva sortida al carrer, sobretot a partir de la Guerra de Separació (1640-1652). Al País Valencià, una llegenda situa l'aparició de la mascletà com a manifestació festiva en la reutilització dels canons de les armes de foc que, després de la victòria de Felip V, a començaments del segle XVIII, es deixaren de poder fabricar en alguna població. Més enllà de la llegenda, i sense entretenir-nos en elucubracions etimològiques, el cert és que ens trobem davant la transició cap a un ús civil de pólvora, amb les mateixes funcions que podien tenir les armes de foc.

Un altre ús de la pólvora, els castells de focs d'artifici, ja el trobem al segle XVIII a Catalunya, grans espectacles públics amb escenografies complexes, semblants als que es fan arreu d'Europa. Ja a finals del segle XVII, el 1683, tenim documentat a Reus un castell de focs a la plaça del Mercadal. El 1733, amb motiu d'unes celebracions solemnes en honor a sant Bernat Calbó, es fan, tres dies, espectacles de focs d'artifici, entre els quals destaca el del 28 d'octubre, a càrrec del mestre pirotècnic Joan Romero, de Reus, i de Julián Cuevas, de Granada, amb tres cossos que ocupen bona part de la plaça, una torre central, rematada amb una figura i quatre estructures amb nombrosos aplics pirotècnics als extrems. I també el del 29 d'octubre, que figura la destrucció d'un vaixell en combat, a càrrec de Pau Guito, pirotècnic de Vilafranca del Penedès. És en aquesta població on Rafael d'Amat, baró de Maldà, observa i descriu un castell de focs el 1771. El castell de focs vilafranquí fou la representació de l'assalt a una fortalesa.

Quant al món dels diables, la paraula carretilla, com a artifici pirotècnic, apareix documentada a Vilanova el 1722 i a Sitges el 1734. A finals de segle, el 1792, llegim a la documentació que el ball de diables reusenc empra «coets, carretilles i rodes de foc». També a finals del segle XVIII trobem referències als coets usats pel drac de Vilafranca.

Al segle XIX, la pirotècnia es popularitza encara més. Les tronades o *salvas de morteretes*, les representacions de teatre popular –com el ball de Serrallonga– que empren armes de foc o, sobretot, els castells de focs, esdevenen habituals en la major part de les nostres festes majors.

Des de finals del segle XVIII, el ball de diables –manifestació festiva que mantenen o en què s'inspiren bona part dels grups de foc actuals– es consolida com un dels components significatius del folklore festiu. En aquest període, el ball –com els castells o altres danses de seguici– esdevé una de les manifestacions més característiques del folklore festiu d'un territori que abasta el Camp de Tarragona, el Penedès, el Garraf, el Priorat, la Conca de Barberà, i encara altres poblacions de l'Anoia i d'altres comarques, essent present també a les festes de la ciutat de Barcelona i, puntualment, d'altres indrets de la geografia catalana. En són exemples poblacions com les Borges Blanques o Morella.

Formació dels Responsables de Grup de Consumidors Reconeputs com Experts
sessió matí

Efectivament, la representació de la lluita entre el bé i el mal –entre àngels i dimonis, segons la mitologia cristiana– és la que més continuïtat ha tingut en el teatre popular català. La trobem, des de l'edat mitjana fins a l'actualitat, en diferents celebracions del cicle de Corpus i a les festes majors.

La figura del diable, com a personatge festiu, és ben present a les celebracions medievals. Cal parlar, però, de dos tipus de diables que acabaran convergint. Per un costat, joglars i botargues, histrions que empen la paraula com a eina de crítica i de sàtira, que s'identifiquen per la indumentària amb el diable i que són objecte, com altres formes de teatre popular, de prevencions per part de l'Església. Per l'altre, el dimoni, en la seva figuració més ajustada al personatge bíblic, que apareix en representacions i entremesos com els del Paradís, la Passió o el drama de l'Assumpció. La frontera, però, entre el personatge bíblic i el joglar, entre el dimoni cristià i el diable grotesc, més proper als humans, és força imprecisa. Els textos conservats i les manifestacions festives que han perviscut en el nostre folklore ens mostren prou exemples de com un mateix personatge aglutina el simbolisme de l'àngel rebel i caigut, representació del mal, i el diable burlesc que exerceix el dret a la transgressió inherent a la festa.

Les professions del Corpus, les festes patronals i també les grans solemnitats –com les entrades del senyor o del rei a una ciutat, la celebració d'una victòria o l'acció de gràcies a la divinitat– són les que acullen el desenvolupament dramàtic de la lluita entre el cel –els àngels encapçalats per sant Miquel– i l'infern, amb Llucifer al capdavant. Un tema que, amb variants, apareix en els entremesos documentats al segle XV a Barcelona, Cervera, Igualada, Lleida, Manresa, Tarragona, Tortosa, el Vendrell o València. O, com ja s'ha dit, el 1426, a Tarragona, on hi ha constància de la utilització de pirotècnia.

Sense desvincular-lo, doncs, de manifestacions festives anteriors, el ball tal com ha arribat fins a l'actualitat, sembla que s'expandeix al segle XVIII. Altres diables de foc, o diablots, que empen pirotècnia acompanyant un drac o una mulassa, són certament personatges semblants, però alhora diferenciats del ball amb parlaments. No serà fins a començaments del segle XIX quan constatem l'existència de versos crítics –la pràctica, de ben segur és anterior–, localitzats a Vilafranca del Penedès.

Tot i les particularitats de cada població, sembla prou comú que, a les acaballes del segle XVIII, molts balls dels seguicis festius eren interpretats per colles pagades pels municipis o vinculades als gremis –tant si les ballaven els mateixos mestres de l'ofici com si ho feien actants contractats pel gremi. A la comarca del Baix Camp s'han conservat diversos vestits del ball de diables que es podrien datar –no sense reserves– entre finals del segle XVIII i el primer terç del segle XIX, i que correspondrien a l'etapa en què el ball de diables de Reus es trobava vinculat al gremi de boters.

La desaparició dels antics gremis comportà transformacions significatives en l'àmbit de les manifestacions festives. Alguns balls desaparegueren, altres passaren a dependre dels ajuntaments i encara d'altres subsistiren a partir de colles que es llogaven a les comissions organitzadores de festes majors o de barri.

Formació dels Responsables de Grup de Consumidors Reconeputs com Experts
sessió matí

En el cas del ball de diables, en diverses poblacions –sobretot al Penedès i al Garraf– el ball restà a càrrec del municipi, integrat en el seguici de festa major. En altres indrets es conservà, però, a partir de la iniciativa particular o d'entitats. A partir del segon terç del segle XIX es configuren, així, els dos grans models històrics de ball de diables que han arribat fins avui: el ball de diables amb parlaments –localitzat principalment a les comarques del Penedès, el Garraf i una part del Camp de Tarragona– i el ball de diables de participació individual, sense parlaments, que s'ha conservat en algunes poblacions del Baix Camp i del Priorat.

Mentre que el primer conserva la representació de la lluita entre els diables, encapçalats per Llucifer i la diablessa, i els àngels, amb sant Miquel al capdavant, en el segon model, el ball, el conformen el conjunt de persones que, en diades assenyalades, acudeixen amb la indumentària adequada a tirar foc. En el model del Baix Camp i el Priorat, per tant, no existien grups amb un nombre determinat de components i personatges definits, ans al contrari, les sortides del ball de diables podien reunir desenes –a vegades, centenars– de participants. A diferència dels balls amb parlaments, els balls de participació individual no han comptat amb l'acompanyament rítmic dels tabals. Hi ha encara una altra diferència.

Els vestits dels balls de diables amb parlaments porten els motius decoratius pintats, els d'una mateixa colla són semblants entre ells, a excepció de Llucifer i la diablessa, que s'identifiquen per la indumentària. Llucifer porta una capa i un barret de copa, amb banyes, o que pot imitar al d'alguna dignitat eclesiàstica... La diablessa, amb faldilles i barret ample, és generalment, interpretada per un home. Els àngels, interpretats per canalla, van vestits de blanc. Sant Miquel porta escut i una espasa a la mà.

Els vestits dels balls de diables de participació individual porten els motius decoratius fets de roba i cosits al damunt de la base i no n'hi ha, necessàriament, dos d'iguals. La diversitat en la indumentària, dins un mateix estil estètic i el treball artesà en la confecció dels vestits, és un dels valors patrimonials dels balls de diables sense parlaments.

Aquests balls històrics perviuran fins al darrer quart del segle XX en diverses poblacions. I cal assenyalar una data: la primera Trobada de Diables de Catalunya, celebrada a l'Arboç l'any 1981, que reuní setze colles, de catorze poblacions diferents. En aquest moment s'inicia un procés d'expansió dels grups de foc que arriba fins al present. Una expansió que s'alimenta dels referents històrics, d'una banda, o de les recreacions que en fan grups de teatre de carrer, com Comediants, de l'altra, i que respon a una recuperació del carrer com a espai de participació festiva. Primer al Principat i després al País Valencià, a les Illes i a la Catalunya Nord, els diables i dimonis esdevenen un component habitual de moltes festes majors.

També creix espectacularment la quantitat de bèsties festives de foc existents al país. I es diversifiquen els animals fabulosos que representen. A les guites de la Patum de Berga i als dracs existents en algunes poblacions, amb força anys –i, àdhuc, segles– d'existència a les seves espatlles, s'hi afegeixen altres dracs, víbries i una munió d'éssers que pauen de la tradició popular, però també d'una creativitat que es vol arrelada al territori. Efectivament, de l'ampli ventall d'animals mítics que han estat presents, des de temps antics, a la nostra cultura, el drac n'és el més conegut i representat, tant a la iconografia popular com al bestiar

Formació dels Responsables de Grup de Consumidors Reconeputs com Experts
sessió matí

festiu. Podríem dibuixar línies semblants a les anotades pels diables quant a la visió del drac, a cavall també entre el simbolisme de les forces naturals –animal de terra que viu en l'inframón, que vola per l'aire i que surt de l'aigua, que llença foc– i la identificació amb el mal cristià. El drac és la pedregada, la natura descontrolada, l'epidèmia o el flagell. L'heroi, el cavaller, el sant, són els encarregats de posar ordre i controlar aquest poder desfermat, alliberant la comunitat del perill. Dracs –i amb ells víbries, mules salvatges i altres monstres– acaben, junt amb diables i diablots, sota l'espasa de sant Miquel.

La història documentada d'aquestes manifestacions festives arrenca, com els diables, de les descripcions de les professons del Corpus medieval urbà –a Barcelona o Tarragona, per exemple– i arriba fins als nostres dies. El més antic de Catalunya, encara en actiu, és el de Vilafranca del Penedès, ja documentat el 1602. Altres dracs històrics són els d'Olot, Vilanova, Sitges o Solsona. Però en els darrers anys del segle XX, el repertori s'amplia notablement. Una de les bèsties que ens pot servir d'exemple, probablement perquè és el primer animal ideat específicament per al correfoc –la cercavila de foc de la Nit de Sant Joan a Reus– és la Cabra de Reus, del 1980.

L'expansió dels grups de foc, a les darreres dècades del segle XX, s'explica sobretot a partir de la generalització d'una pràctica festiva sorgida en diverses poblacions, però que agafa la denominació de l'acte de les festes de la Mercè de Barcelona, el correfoc, una actuació de grups de foc en què el públic participa activament, corrent i ballant entre les espurnes.

Després d'aquests, necessàriament, breus apunts sobre la presència de la pirotècnia a les nostres festes al llarg del temps, ens interessa ara aturar-nos i sintetitzar les funcions que, durant segles, ha tingut l'ús del foc d'artifici a la festa. Són aquestes:

1. L'anunci de la festa
2. La delimitació de l'espai festiu
3. L'espectacle, com a forma de solemnitzar determinats moments de la celebració
4. El joc amb el foc

Aquestes funcions han estat constants en el transcurs del temps i han generat pràctiques festives diverses que han canviat i evolucionat.

L'anunci de la festa per mitjà de trets o trons enllaça, inicialment, amb l'ús militar; el trobem en els trets d'armes, salves i canonades. Tot i la difusió de les tronades, l'ús de les armes de foc en un context festiu es manté. Així, fins ben entrat el segle XX era un costum generalitzat anunciar la resurrecció de Crist, el dissabte de Glòria, amb trets d'escopeta. En l'actualitat trobem a les nostres festes colles de trabucaires, celebracions amb la participació de galejadors o balls i danses que empren armes de foc, com els de Serrallonga o el singular Ball de Galeres reusenc, per posar només un parell d'exemples exemples.

Quant a la creació o delimitació de l'espai festiu, és una funció dels diables i del bestiar de foc en els seguicis tradicionals. El foc de les carretilles dels diables obre pas als seguicis i professons, i escenifica, en el cas dels balls sense parlaments, la representació de la lluita entre el bé i el mal.

Formació dels Responsables de Grup de Consumidors Reconeputs com Experts
sessió matí

Tronades i trets d'armes serveixen per solemnitzar determinats moments de la celebració: assenyalen el moment de l'«alçar Déu» durant l'ofici –pràctica desapareguda– o al pas de la imatge de sant en el transcurs d'una professó. Els castells de focs, avui com ahir, serveixen com a cloenda de les celebracions.

Convé, però, incidir en l'àmbit del joc amb el foc. Joc individual, a partir de l'ús d'artificis pirotècnics com els correcomes, a les antigues festes de barri de la vuitada de Corpus, a la nit de Sant Joan, en les jotes foguejades del Priorat i les comarques de l'Ebre, o per Sant Antoni als Ports, fins pràcticament a l'actualitat, per exemple. Festa col·lectiva amb figures com bous de foc –estructures mòbils amb pirotècnia que poden semblar, més o menys un bou– que, des d'antic, conviuen o substitueixen els animals vius embolats. Figures que provoquen i envesteixen els participants que es mouen per la plaça, voltades de públic. Les guites de la Patum són un altre exemple de besties de foc més que centenàries que possibiliten el joc participatiu, abocant les seves espurnes, des d'un cap petit amb un coll llarg i mòbil. D'igual forma, els diables, en festes com el carnaval o les festes de barri, on al Baix Camp coneixem també l'ús de carretilles disparades des d'una maça, a càrrec de persones sense una indumentària especial, permeten aquest joc amb el foc pirotècnic. El correfoc, doncs, com a acte festiu a càrrec de grups associativament definits –les colles–, és una pràctica festiva que neix i arrela en el darrer quart del segle XX, però alhora és la concreció en el present d'una pràctica festiva que ve de força temps enrere. El correfoc representa la pràctica organitzada – i més endavant, regulada– del joc amb el foc.

En el present, els grups de foc realitzen, per tant, diversos tipus d'actuacions que responen a diferents funcions dins la festa. Des de cercaviles ritualitzades, encapçalant professons –el cas del ball de diables de les Borges del Camp, cada 7 de setembre, en seria un exemple paradigmàtic–, fins a seguicis de festa major, conjuntament amb altres balls, danses, castells. Exhibicions en una plaça que concentren gran intensitat de foc en un temps més o menys breu –la carretillada del Ball de Diables de l'Arboç en seria un bon exemple–, correfocs de diverses tipologies, formes mixtes d'actuació on es combinen moments totalment participatius amb altres en què preval l'espectacularitat de l'exhibició pirotècnica...

Convé insistir, per tant, en el fet que no hi ha un model d'actuació únic dels grups de foc i que la tipologia de la festa és definit, avui com fa segles, pel diàleg entre actuant i públic. La forma d'evolució dels diables o les bèsties de foc i el paper del públic, que pot ser de mer espectador des d'una distància més o menys curta fins a participant actiu. No es pot establir una tipologia tancada, perquè un dels grans valors de la cultura popular és la diversitat i, certament, no hi ha dos correfocs –potser tampoc dues professons– que siguin iguals. Aquí es podria insistir, finalment, en el concepte de la tradició no només en referència a una trajectòria històrica, sinó com un pacte de present, que es renova i evoluciona constantment, pel qual una comunitat humana, a partir del llegat del passat, assumeix com a pròpia una manera de fer la festa –que pot coincidir o no amb com la celebra una altra– i la transmet a futures generacions.

És en aquest marc que, més enllà de formalitats legals, cal inserir les necessitats de seguretat. Com una forma de garantir el desenvolupament d'un acte festiu en què actuant i

Formació dels Responsables de Grup de Consumidors Reconeputs com Experts
sessió matí

públic escenifiquen el ritual, generen i contemplen l'espectacle o participen, amb un inevitable punt de risc, en el joc amb la pirotècnia. La definició, en cada espai i en cada moment de quin és el context i quina és la funció d'una actuació d'un grup de foc, és clau i ha d'implicar tant els ajuntament com les colles de diables o de bestiar de foc.

PER SABER MÉS

Hi ha molts articles i opuscles sobre manifestacions festives locals i grups de foc. Aquestes són algunes obres de caire general:

— BERTRAN, Jordi. *Manual sobre el foc i la pirotècnia en les festes*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2006

Tot i que els aspectes legals han quedat modificats per la nova normativa, el llibre inclou, entre altres continguts, un apartat històric i una extensa bibliografia.

— SOLER AMIGÓ, Joan, director. Tradicionari. Enciclopèdia de la cultura popular catalana. (10 volums) Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Generalitat de Catalunya, 2005-2008

Obra general sobre la cultura popular catalana. Entre altres, hi trobareu:

– CONTRERAS, Jesús; PALOMAR, Salvador i SOLER, Joan. «La cultura del foc» a *La vida de la gent* (Volum I).

– ROMA, Josefina, coord. La festa (Volum IV)

– PALOMAR, Salvador, coord. Música, dansa i teatre popular (Volum VI)

— VALLVERDÚ Alborna, Ramon. *Foc en dansa. Els balls de diables tradicionals del Penedès i el Camp de Tarragona*. L'Arboç: Ajuntament de l'Arboç, Carrutxa i Esbart Català de Dansaires, 2006